

IHYA

İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi
International Journal of Islamic Studies

SON DÖNEM İLİM ADAMLARININ MÂNA İLE RİVAYET KONUSUNA YAKLAŞIMLARI: MUHAMMET AVVÂME ÖRNEĞİ*

THE APPROACHES OF RECENT SCHOLARS TO RIWĀYA BİL-MA'NĀ: THE CASE OF
MUHAMMAD AWWĀMAH

Muhammet BEYLER

Dr. Öğr. Üyesi, Yalova Üniversitesi İslâmî İlimler Fakültesi Hadis Anabilim Dalı
Dr. Lecturer, Yalova University, Faculty of Islamic Science, Department of Hadîth

Orcid Id: 0000-0003-4088-0981, e-mail: muhammet.beyler@yalova.edu.tr,
muhammedbeyler@hotmail.com

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 25 Temmuz 2019/ 25 Temmuz 2019

Kabul Tarihi / Accepted: 12 Kasım 2019 / 12 November 2019

Yayın Tarihi / Published: 22 Ocak 2020 / 22 January 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Ocak - Bahar/ January – Bahar 2020

Cilt / Volume:6 Sayı / Issue: 1 Sayfa / Pages: 279-296

---

* Bu makalenin Muhammed Avvâme ile ilgili kısmı daha önce Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi ile İbn Haldun Üniversitesi'nin ortaklaşa düzenledikleri Allâme Muhaddis Muhammed Avvâme ve Hadis İlmindeki Çalışmaları konulu uluslararası sempozyumun ikinci günü olan 28 Nisan 2018) tarihinde İstanbul'da sunulan "Muhammed Avvâme'nin Hadislerin Mâna İle Rivayeti Meselesine Dair Görüşleri" başlıklı tebliğin gözden geçirilip, son dönem ilim adamlarının mâna ile rivayete dair çalışmaları ile değerlendirme başlıkları eklenerek genişletilmiş ve düzenlenmiş halidir.

Öz

Şifâhî naklin tabii sonucu olarak ortaya çıkmış bir uygulama olan hadislerin mâna ile rivayetinin önemi, hadislerin doğrudan anlamına yönelik bir tasarruf olmasından kaynaklanmaktadır. Hadis metinleri üzerindeki râvi tasarruflarının en yoğun olduğu alanı teşkil eden bu meseleye son zamanlarda akademik çevrelerin ilgisinin arttığı görülmektedir. Belli bir literatürün oluştuğu bu konuyla ilgili olarak ortaya çıkan akademik birikimin değerlendirilmesi önem arz etmektedir. İşte son dönem ilim adamlarının mâna ile rivayet konusuna yaklaşımlarına geleneksel yaklaşımı temsil eden bir örnek olarak Muhammed Avvâme'yi incelemeyi amaçlayan bu makalede önce bu alanda oluşturulan literatür zikredilecek ardından günümüz hadis âlimlerinden Muhammed Avvâme'nin mâna ile rivayet konusuna yaklaşımı ortaya konulacak son olarak da bunlar değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hadis, Hadis Problemleri, Mâna ile Rivayet, Avvâme, Son Dönem

Abstract

The importance of riwāya bi'l-ma'nā natural result of the oral transmission of ahādīth stems from the fact that it is a practice directly related to meaning and understanding of ahādīth. It is seen that the interest of academic circles in this issue in which transmitters' effects on the hadīth texts are the most prevalent texts is lately increasing. Evaluation of academic background which occurs in relation to the issue with a certain literature formed is important. This article, aims to examine Muhammed Awwāmāh as an example representing the traditional approach to recent period scholars' approaches to Riwāya bi'l-ma'nā. Firstly the literature which is formed in this field will be mentioned. Then from today's scholars Muhammed Awwāmāh's approach to Riwāya bi'l-ma'nā will be put forth and lastly all these will be evaluated.

Keywords: Hadīth, Hadīth Problems, Riwāya bi'l-ma'nā, Awwāmāh, Comtemporary Period.

Giriş

Hadislerin, Allah Resûlü'nün (s.a.v.) kullanmış olduğu kelimeler yerine onlarla aynı mânaya geldiği düşünülen eş anlamlarıyla değiştirilmek veya kelimelere bağlı kalmaksızın içeriği verilmek suretiyle nakledilmesi¹ demek olan mânâ ile rivayet (*er-rivâye bi'l-ma'nâ*), şifahî naklin tabii sonucu olarak ortaya çıkmış bir uygulamadır. Genellikle hadislerin aynı lafızlarla muhafaza edilmesinin zorluğu sebebiyle başvurulmuş² bu uygulamanın önemi, onun hadislerin doğrudan anlamına yönelik bir tasarruf olmasından kaynaklanmaktadır. Hadis metinleri üzerindeki râvi tasarruflarının en yoğun olduğu alanı teşkil eden ve daha ilk zamanlarda hadis rivayetiyle birlikte gündeme gelen³ bu mesele, günümüzde önemli akademik çalışma konularından biri haline gelmiştir.

Son dönem ilim adamlarının mânâ ile rivayet konusuna yaklaşımlarına, geleneksel yaklaşımı temsil eden bir örnek olarak Muhammed Avvâme'yi incelemeyi amaçlayan bu makalede önce yakın zamanda bu alanda çalışma yapan ilim adamlarının yaptığı çalışmalara değinilecek ardından Muhammed Avvâme'nin meseleye dair görüşleri ve katkıları takdim edilecek, son olarak da bunların her ikisi değerlendirmeye tabi tutulacaktır.

1. Son Dönem İlim Adamlarının Mânâ İle Rivayetle İlgili Çalışmaları

Son yıllarda çok sayıda ilim adamının hadislerin mânâ ile rivayeti meselesiyle ilgilendiği ve bu alanda çalışma yaptığı görülmektedir. Konuyla ilgili müstakil çalışma yapanlar olduğu gibi değişik münasebetlerle eserlerinde buna temas edenler bulunmaktadır. Meseleye bir şekilde temas eden bütün ilim adamlarının çalışmalarını incelemek makale kapsamını aşacağından araştırma mânâ ile rivayet konusunda Arapça veya Türkçe eser veren ilim adamlarıyla sınırlandırılmıştır. Yapılan geniş bir tarama sonrasında yirmi sekiz ilim adamı tarafından kaleme alınan toplam otuz bir adet çalışma tespit edilmiştir. Bunları yayım tarihlerine göre şu şekilde zikretmek mümkündür:

1. Emîn Muhammed el-Kudât, “Hükmü rivâyeti'l-hadîs bi'l-ma'nâ”, *Dirâsât*, 11/3 (1984): 9-24.⁴
2. Selman Başaran, “Hadislerde Lafız ve Mana Olarak Rivayeti Meselesi”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/3 (1991): 51-64.⁵
3. Selman Başaran, “Hadislerde Mana Rivayetinin Sonuçları”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/3 (1991): 65-76.⁶

¹ Bk. Abdullah Aydın, “Rivâyet bi'l-ma'nâ”, *Hadis İstılabları Sözlüğü* (İstanbul: Hadisevi, 2006), 261.

² Bk. Ahmet Yücel, *Hadis Usûlü* (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011), 93.

³ Bk. Abdullah Hikmet Atan, *Mânâ ile Hadis Rivâyeti* (Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999), 1-2.

⁴ Son otuz beş yılda mânâ ile rivayet meselesine dair tespit edilen ilk çalışma olan bu makalede yazar, mânâ ile rivayet şekillerini beş madde halinde ele alarak her bir şeklin hükmünü açıklamış, tek ihtilafı olan şekil hakkında âlimlerin görüş ve delillerini detaylı olarak serdetmiştir.

⁵ Türkiye'de konuyla ilgili olarak yapılan ilk çalışma olan bu makalede yazar, önce “rivâye bi'l-lafz” ile “rivâye bi'l-ma'nâ” terimlerinden ve bu konudaki görüşlerden kısaca söz etmiş, ardından hadislerin lafzen rivayet edilmesini şart koşanları ve mânâ rivayeti savunanları delilleriyle birlikte zikretmiştir.

⁶ Başaran bu ikinci makalesinde mânâ ile rivayetin hükmü konusundaki görüşler yanında cevazının şartları üzerinde durmuş, hadislerin mânâ ile rivayetine hadis kitaplarından örnekler getirmiş, hadislerin farklı lafızlarla nakledilmesinin mânâ ile rivayetin dışında Hz. Peygamber'den veya sahâbeden yahut da

4. Nihat Yatkın, *Hadislerin Mâna İle Rivayeti ve Neticeleri*, Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1992.⁷
5. Enbiya Yıldırım, “Hadislerin Mana İle Rivayeti”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1 (1996): 279-314.⁸
6. Abdürrezzâk b. Halife es-Şaycî - es-Seyyid Muhammed es-Seyyid Nûh, “Menâhicü'l-muhaddîsîn fî rivâyeti'l-hadîs bi'l-ma'nâ”, *Mecelletü's-Şerî'a ve'd-dirâseti'l-İslâmiyye*, 13/34 (1419/1998): 15-85.⁹
7. Nâyif b. Kublân b. Rîf b. Kuseyyân es-Süleyfî el-Uteybî, “Akvâlü'l-ulemâ' fî hükmi rivâyeti'l-hadîs bi'l-ma'nâ”, *Mecelletü Buhûsi Külliyeti'l-âdâb*, 34 (1998): 3-31.¹⁰
8. Abdullah Hikmet Atan, *Mâna ile Hadis Rivâyeti*, Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999.¹¹
9. Ahmet Tahir Dayhan, “İlk Dönem Hadis Tarihinde “Mânâ ile Rivâyet” Meselesi”, *İslâmî Araştırmalar*, 13/1 (2000): 93-100.¹²
10. Abdülazîz Ahmed el-Câsim, “Hükmü rivâyeti'l-hadîsi'n-nebevî bi'l-ma'nâ”, *Mecelletü Merkezi buhûsi's-sünne ve's-sîre*, 10 (1422/2001): 531-569.¹³

muhaddisten kaynaklanan başka sebeplerin de bulunduğu dikkat çekmiştir. Sonuç kısmında mâna ile rivayete sevkeden âmiller ile mânayla rivayetin faydaları ve bazı zararlı sonuçları üzerinde durmuştur.

- ⁷ Konuyla ilgili olarak hazırlanan ilk tezin sahibi olan Yatkın, henüz yayımlanmamış olan 80 sayfalık bu yüksek lisans tezinin mâna ile rivayete tahsis ettiği birinci bölümünde hadis lafızlarının farklı olmasının sebepleri, mâna ile rivayeti caiz görenler ve delilleri, mâna ile rivayetin caiz olmadığı yerler, hadislerin mâna ile rivayet edilmiş olabileceğine delâlet eden kayıtlar, mâna ile rivayetin tarihçesi ile mâna ile rivayeti kabul etmeyenler ve delillerini ele almıştır. Mâna ile rivayetin neticeleri başlıklı ikinci bölümünde ise konuyu mâna ile rivayetin fıkhıdaki neticeleri, nahivdeki neticeleri ve diğer neticeleri olmak üzere üç açıdan yaklaşılarak incelemiştir.
- ⁸ Yıldırım bu makalesinde önce mâna ile rivayetin tanımı ve kapsamına değinmiş, ardından sebepleri üzerinde durmuş, sonra da ulemânın mânayla rivayete bakışı, cevaz verenler ile vermeyenler ve bunların delillerini ele almıştır. Son olarak da konuya dair bazı değerlendirmede bulunmuş ve mânayla rivayete dair bazı misaller zikretmiştir.
- ⁹ Yazarlar önce mâna ile rivayetin kısa tarihi, tarifi ve râvilerin hadis lafızlarındaki ihtilâfının sebeplerine değinmiş, sonra mâna ile hadis rivayetinin caiz olduğunu söyleyen âlimlerin yaklaşımını, onların bunun için aradıkları şartlar ve getirdikleri deliller üzerinden açıklamışlardır. Ardından caiz olmadığını söyleyenlerin yaklaşımına geçerek, onlara göre mâna ile rivayeti gerekli kılan faktörleri sonra tercih edilen görüşü delilleriyle birlikte zikretmişlerdir. Makale ayrıca kitapçık olarak da neşredilmiştir (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1419/1998).
- ¹⁰ Uteybî bu makalesinde önce rivayetin tarifi, hadis rivayetinin çeşitleri, hadisin tarifi ve mâna ile rivayetin hükmündeki ihtilâfın gerçekleştiği alandan söz etmiş ardından âlimlerin mâna ile rivayete dair görüşlerine geçerek bunun caiz olduğunu söyleyen âlimlerin sonra da caiz görmeyenlerin kanaatleri ve delilleri yanında deliller üzerindeki tartışmaları aktarmıştır.
- ¹¹ Atan, 478 sayfalık tezinin hadis rivayetinin keyfiyetine tahsis ettiği birinci bölümünde lafızla ve mânayla hadis rivayeti, mânayla hadis rivayetinin sebepleri, şartları, hadis ilimleri ve mâna ile hadis rivayeti başlıklarına yer vermiştir. İkinci bölümde mâna ile hadis rivayetinin şekilleri ve bunların hadis metinlerinde uygulama örneklerini ele alırken üçüncü bölümde mâna ile hadis rivayetinin hadisleri anlama, yorumlama ve uygulamaya etkisini incelemiş, bu tarz rivayetlerin İslâmî ilimlere, Arap dili ve belâgatına olan tesirleri üzerinde durmuştur.
- ¹² Dayhan, bu makale çalışmasını Mehmet Görmez'in *Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1997) kitabındaki “mâna ile rivâyet” başlığını taşıyan yedi sayfalık bir kısmında görülen ‘bazı ciddi bilgi ve örnekleme hataları’ üzerine kaleme aldığını belirtmiştir. Yazar, mâna ile rivayet meselesinin temel sorusu olarak gördüğü “hadis râvilerinin ilk tabakasını teşkil eden ashâb-ı kiram, acaba hadisleri (kavlî sünneti) lafızlarıyla aynen tespit edebilmiş midir? Lafzın mı mânanın mı taşıyıcılığını yapmışlardır?” sorusuna cevap aradığı makalede düştüğü dipnotlarda Görmez'e birçok eleştiri yönelmiştir.
- ¹³ Bu makalesinde Câsim sırasıyla hadislerin lafızla rivayeti, mâna ile rivayeti, bir kısmının hazfî ve hadiste ziyade meselelerini ele almaktadır.

11. Muhammed Mansûr, “Hükümü rivâyeti’l-hadîs bi’l-ma’nâ inde’l-usûliyyîn”, *Dirâsât*, 29/1 (1423/2002): 213-230.¹⁴
12. Belhayr Hadbî, *Rivâyetü’l-badîs bi’l-manâ ve eseruhâ fi’l-mervîyyât ve’l-bükem ale’r-ruvât inde nukkadî’l-badîs*, Yüksek Lisans Tezi, Cezayir Üniversitesi, 2003.¹⁵
13. Yâsir Ahmed eş-Şimâlî, “el-İlelü’n-nâşie ani’r-rivâye bi’l-ma’nâ”, *Mecelletü Câmîati Dımaşk*, 192 (2003): 423-453.¹⁶
14. Abdülkerîm Abdürrezzâk el-Hatîb, *Rivâyetü’l-badîs bi’l-ma’nâ ve eseruhâ fi’l-fıkah*, Doktora Tezi, Kahire Üniversitesi, 2004.¹⁷
15. Abdülmecîd Beyrâm, *er-Rivâye bi’l-ma’nâ fi’l-badîsi’n-nebevî ve eseruhâ fi’l-fıkahî’l-İslâmî*, Medine: Mektebetü’l-Ulûm ve’l-hikem; Dımaşk: Dâru’l-ulûm ve’l-hikem, 1424/2004.¹⁸
16. Yâsir Ahmed eş-Şimâlî, “İlelü’r-rivâye bi’l-ma’nâ ve eseruhâ fi ba’zi ahâdîsi’l-i’tikâd – dirâse takbîkiyye-”, *Mecelletü Külliyyeti’ş-Şerî’a ve’d-dirâsâti’l-İslâmiyye*, 28 (2010): 20-54.¹⁹
17. Muhammed Abdülkerîm el-Hanbercî - Bâsim el-Cevâbire, “Da’va’t-ta’lîk fi Sahîhi’l-Buhârî bi-dâ’i’l-ihtisâr ve’r-rivâye bi’l-ma’nâ –dirâse nakdiyye tahlîliyye-”, *Mecelletü Dirâsât*, 38/2 (2011): 606-620.²⁰

¹⁴ Yazar mâna ile rivayet edilen hadisler üzerine inşa edilen hükümlerle sınırlandırdığı çalışmasında mâna ile rivayeti gerekli kılan sebepler ile üzerine bina edilen fikhî meselelere dair örnekler vermiştir.

¹⁵ 362 sayfa hacme sahip tezde yazar, önce hadisin mâna ile rivayeti meselesini teorik olarak ele alarak caiz olup olmadığını tartışmış, ardından mâna ile rivayetin hadisler üzerindeki etkisine geçerek bu şekilde rivayet edilip illetli kabul edilen hadisler ile bunların fikhî sonuçları, illetli kabul edilmeyen hadisler, mâna ile rivayetin râviler hakkında verilen hükme etkisi konularını örnekler üzerinden incelemiş daha sonra da râvilerin fakih olması şartının mutlak mı yoksa özel ve bir tür tamamlayıcı unsur mu olduğunu irdelemiştir.

¹⁶ Konuyla ilgili iki makale kaleme alan Şimâlî, bu ilkinde önce hadis münekitlerinin mâna ile rivayette bulunan râvilerin yanlışlarını tespit ederken takip ettikleri yöntemi bazı örnekler üzerinden incelemiş ardından söz konusu râvilerin mâna ile rivayette bulunurken hataya düşme sebeplerini beş ayrı başlık altında ele alarak açıklamıştır.

¹⁷ 500 sayfa hacimli bu tez çalışmasında araştırmacı, mâna ile hadis rivayeti ve bunun fikhî ilmine etkisini dört bölüm halinde geniş bir şekilde ele almıştır.

¹⁸ Yazar 224 sayfalık bu kitap çalışmasında hadislerin mâna ile rivayetinin hükmünü ele aldığı birinci bölümde mâna ile rivayetten neyin kastedildiği, kapsamı, önemi, hadisleri nakletme yolları, mâna ile rivayetin tarihi, fukahannın ihtilafa düşme sebebi olarak mâna ile rivayet meselelerini işlemiştir. Mâna ile rivayetin İslâm fikhındaki etkisi başlıklı ikinci bölümde ise namaz kılarken safların düzeltilmesi, mesbûkun namazını nasıl tamamlayacağı, yeme ve içme suretiyle orucunu bozan kimseye kefâret gerekip gerekmeyeceği, bayramda kurban kesme vaktinin başlangıcı vb. meseleler üzerinden konuyu incelemiştir.

¹⁹ Şimâlî bu ikinci makalesinde giriş mahiyetinde birtakım bilgiler verdikten sonra üzere örnek olarak seçtiği iki akaid hadisinde râvilerin mâna ile rivayetten kaynaklanan hatalarını ve bunların alana etkilerini ortaya koymaya çalışmıştır. Makale yazarın 2/10/2004 tarihinde Umman’da gerçekleştirilen hadiste metin tenkidi temalı 1. ilmi toplantıda “Nakdü’l-metn bi-illeti’r-rivâye bi’l-ma’nâ: dirâse takbîkiyye alâ ba’zi’l-mervîyyât fi bâbi’l-i’tikâd” başlığıyla sunduğu (bk. Bk. Muhyiddîn Atıyye, Verrâkiyye ani’s-sünneti’n-nebeviyye ve ulûmi’l-hadîs min 1997-2007 [Kahire: el-Ma’hedü’l-âli li’l-fikri’l-İslâmî, 1429/2008], 237; Magris, “es-Sekâfiyye”, erişim: 15 Şubat 2019, <https://www.maghress.com/attajdid/2187>) tebliğin geliştirilmiş hali olduğu anlaşılmaktadır. Makalenin girişinde işaret edilmemiş olsa da iki çalışmanın karşılaştırılmasından bunu görmek mümkündür. Tebliğin metni için bk. Mektebetüna’l-Arabiyye, “Nakdü’l-metn bi-illeti’r-rivâye bi’l-ma’nâ”, erişim: 15 Şubat 2019, <http://www.almaktabah.net/vb/showthread.php?t=48894>.

²⁰ Hanbercî ile Cevâbirî bu makalelerinde, Zeynüddin el-İrâkî’nin ortaya koyduğu ve İbn Hacer el-Askalânî’nin genişleterek kullandığı ‘Muhammed b. İsmâil el-Buhârî’nin *Sabîb*’inin başka bir yerinde kendi şartına uygun olarak müsned haliyle verdiği bir rivayeti temrîz sığasıyla muallak olarak zikretmesi, o hadisin metninde ihtisara gittiği veya lafızla değil mâna ile rivayet ettiği anlamına gelir’ kuralını konu edinmişlerdir. Yazarlar önce İrâkî’nin ilk defa ortaya koyduğu bu kural ile buna dair getirdiği misalleri sonra da İbn Hacer’in bu kuralın kullanımına getirdiği genişletme ve buna dair zikrettiği misalleri eleştirel bir tarzda ele alarak tartışmışlardır.

18. Ahmed Ma'ûbût, "Eseru rivâyeti'l-hadîsi'n-nebevî bi'l-ma'nâ fî isbâtî'l-luga ve kavâidihâ", *Mecelletü's-Surât*, 13/23 (1432/2011): 141-168.²¹
19. Zişan Türcan, "Bazı Hanefî Usulcülerin Mana ile Rivayet Meselesine Yaklaşımları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 27/2 (2011): 109-126.²²
20. Hamdî Abdülazîm Ferhât İbrâhîm, "Rivâyetü'l-hadîs bi'l-ma'nâ inde'l-muhaddisîn – dirâse te'sîliyye-", *Mecelletü'd-Dirâsâtî'l-Arabîyye*, 3/26 (2012): 1437-1493.²³
21. Yüsrî Sa'd Abdullah, "er-Rivâye bi'l-ma'nâ: eseruhâ ve tatbîkâtuhâ inde'l-muhaddisîn", *Mecelletü Ma'bedi bubûs ve dirâsâtî'l-âlemi'l-İslâmî*, 9 (2012): 193-226.²⁴
22. Vâil Kemâl Hâmid Atâ, *İhtilâfu'd-delâle fi rivâyeti'l-hadîs bi'l-ma'nâ –dirâse lugavîyye-*, Yüksek Lisans Tezi, İskenderiyye Üniversitesi, 2012.²⁵
23. Hamed İbrahim el-Osmân, *İhtilâfu'l-mutân beyne'l-İzdirâb ve'r-rivâye bi'l-ma'nâ*, Kahire: Dâru'l-Furkân, 2013.²⁶
24. Süyûtî Abdülmenâs, "er-Rivâye bi'l-manâ: Devâihâ ve zavâhiruhâ fî mütûni's-sünneti'n-nebevîyye", *el-Hadîs*, 4/7 (Şaban 1435/Haziran 2014): 45-70.²⁷
25. Abdülazîm Halîl Abdurrahman ed-Duhrî, "Eseru rivâyeti'l-hadîs bi'l-ma'nâ fî takrîri'l-ahkâmî's-şer'îyye: "keyfiyyetü salâti'l-mesbûk unmûzecen", *Mecelletü'l-Hicâzi'l-âlemîyyeti'l-muhakkeme li'd-dirâsâtî'l-İslâmîyye ve'l-Arabîyye*, 9 (1436/2014): 1-36.²⁸

- ²¹ Yazar bu makalesinde önce hadisin mâna ile rivayetine dair âlimlerin görüşleri, ittifak ettikleri noktalar, delilleri, vakiadaki durum ve mâna ile rivayetin istidlale etkisi konularını ele almış ardından Arap dili âlimlerine göre mâna ile rivayet edilen hadislerle Arap dili ve kaidelerinin tespiti meselesine geçerek bunu caiz görenlerle görmeyenlerin görüşleri ve delillerini serdetmiştir.
- ²² Türcan önce Hanefî usulcülerinin önde gelenlerinden Ebû'l-Usr el-Pezdevî, Şemsüleimme es-Serahî ve Abdülazîz el-Buhârî'nin mâna ile rivayetin cevazı meselesine yaklaşımlarını ele almış ardından mâna ile rivayete konu olması bakımından Kur'ân ve hadis metinleri arasındaki ilişkiyi incelemiş ve haberleri mâna ile rivayete elverişliliği bakımından değerlendirmiş, son olarak da makalesini mâna ile rivayete fıkîh merkezli yaklaşım başlığı ile tamamlamıştır.
- ²³ Yazar bu makalesinde mâna ile hadis rivayetini cevaz vermeyen görüş ve delilleri, buna cevaz veren görüş ve delilleri ile bu konuda tercih edilen görüş olmak üzere üç başlık altında ve diğer makalelere göre daha teferruatlı bir şekilde incelemiştir.
- ²⁴ Yazar önce mâna ile rivayet konusuna dair bazı bilgiler vermiş ardından muhaddislerin mâna ile rivayet uygulamaları ve bunların hadisleri anlamaya etkisini üç ayrı misal üzerinden incelemiştir.
- ²⁵ 314 sayfa hacimli ve iki bölümden oluşan tezin Hz. Peygamber'in hadislerinde var olan ses düzeyindeki farklılıklar başlıklı birinci bölümünde konuyu kelimelerin anlamlarının belirlenmesinde ses birliğinin etkisi açısından inceleyen yazar, Hz. Peygamber'in hadislerinde var olan mâna düzeyindeki farklılıklar başlıklı ikinci bölümde ise meseleyi linguistik anlam değişiklikleri açısından ele almıştır.
- ²⁶ İki bölümden oluşan bu çalışmanın birinci bölümünde yazar, muzdarib ve mâna ile rivayet kavramları, muzdarib rivayetlerin nasıl bilineceği, metindeki ızdırâb ile mânayla rivayetin ayırt edici unsuru, ızdırâb ile lafızda tasarrufun kimden kaynaklandığının belirlenmesi, metinleri değiştirmek suretiyle gerçekleşen râvi tasarrufunun türleri, âlimlerin ızdırâb sebebiyle hadisleri illetli sayma konusundaki görüş farklılıkları, ihtilaf halindeki rivayetlerin çözümünde kullanılan cem' ve tercih kuralları gibi başlıkları ele almıştır. İkinci bölümde ise rivayetlerin birbiriyle çelişmeksizin ihtilafı konusu dokuz adet örnek üzerinden incelemiştir.
- ²⁷ Yazar bu çalışmasında önce mâna ile hadis rivayetini gerekli kılan sebepleri ele almış, ardından mâna ile rivayetin hükmü ve şartları üzerinde durmuş son olarak da mâna ile rivayetin hadis metinlerine yansıyan şekillerini altı madde halinde ve uygulama örnekleriyle birlikte anlatmıştır.
- ²⁸ Yazar önce mâna ile rivayetin şartları ile caiz görmeyenlerden söz etmiş, ardından mâna ile rivayet için mesbûkun namazını nasıl kılacağını anlatan hadis (bk. Müslim, "Mesâcid", 152 [I, 421]; Muvatta', "Tahâret", 68-69 [I, 44-45]) örneğine geçerek onunla ilgili bazı hükümlere yer vermiş, hadisin tahririni yapmış ve söz konusu hadiste mâna ile rivayetten kaynaklanan fikhî ihtilaf üzerinde durmuştur.

26. Hâlid b. Müsâid b. Muhammed er-Ruveytî, “Rivâyetü'l-hadîs ve'l-eser bi'l-ma'nâ – dirâse nazariyye tatbikiyye-”, *Mecelletü'l-Cem'iyeti'l-fıkhiyyeti's-Suûdiyye*, 23 (1436/2015): 101-246.²⁹

27. Mutlu Gül, “Hadislerin Ma'nen Rivayeti Bağlamında Siyerin Kurgusal Anlatımı”, *Türkiye'de Tüm Yönleri ile Siyer Çalışmaları Sempozyumu Tebliğler Kitabı* (İstanbul, 9-12 Nisan 2015), İstanbul: Meridyen Destek Derneği, 2016, II 241-253.³⁰

28. Mutlu Gül, “Hadislerin Ma'nen Rivayeti Bağlamında Çocuk ve İlk Gençlik Edebiyatında Siyerin Kurgusal Anlatımı”, *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25/2 (2016): 59-80.³¹

29. Veysel Özdemir, “Hadislerin Rivâyetinin Mahiyeti: Lafzen ve Mânen Rivâyetlerin Oranı İle İlgili Değerlendirmeler”, *Turkish Studies – Comparative Religious Studies*, 13/25 (2018): 359-372.³²

30. Hüdâ Harrâk – Midhat Kureyşî, “Tasarrufu'r-ruvât fi'r-rivâyâti't-tefsiriyye ve eseruhû ale't-tefsîr (er-rivâye bi'l-ma'nâ unmu'zecen)”, *Mecelletü'l-Mi'yâr*, 23/45 (2019): 340-370.³³

31. Abdülbâsîd el-Hâdi en-Nuâs, “Tehallüfü şartî'l-ilmî bi'l-elfâzi ve meânihâ ve eseruhû fi'l-ehâdisi'l-merviyeti bi'l-ma'nâ min haysü'l-kabûlü ve'r-red”, *Dirâsât Kanûniyye*, 16: 179-207.³⁴

Şimdilik, zikredilen bu çalışmaların ileride değerlendirmeye tabi tutulacağını belirtmekle yetinip Muhammed Avvâme'nin mâna ile rivayet konusuna yaklaşımına geçilebilir.

2. Muhammed Avvâme'nin Mâna İle Rivayet Konusuna Yaklaşımı

Muhammed Avvâme hem geleneksel hem de modern tarzda eğitim almış yani diplomalı olmak yanında aynı zamanda icâzetli bir hadis âlimidir. Geleneksel çizgiyi takip etmesi yanında muhakkik kişiliğiyle dikkati çekmektedir. O'nun bu ilmî kişiliği, son dönem

²⁹ Dört kısımdan oluşan bu makalesinin birinci kısmında yazar, hadis ve eserin mâna ile rivayetinden neyin kastedildiğini ele almış, hadisin mâna ile rivayeti başlıklı ikinci kısımda tartışma alanının tespiti, konuyla ilgili görüşlerin takdimi, tarafların delilleri ve bunlara yöneltilen itirazlar, mukayese ve tercih, görüş ayrılığının sebebi ve türü işlemiştir. Üçüncü kısımda fıkıh usulcileri ile muhaddislerin hadisin mâna ile rivayeti meselesine yaklaşımları, dördüncü kısımda ise eserin mâna ile rivayeti konularını incelemiştir.

³⁰ Konuyla ilgili iki yayını bulunan Gül, bu tebliğinde konuyu siyerin anlatımında kurgusal üslub ve mâna rivayeti başlıkları altında incelemiş, seçtiği güncel birkaç eseri örnek olarak zikrederek bazı tespit ve önerilerde bulunmuştur.

³¹ Yazarın bu makalesi yukarıda sözü edilen tebliğinin gözden geçirilerek genişletilmiş halidir. Yazar bu çalışmasında sözü geçen tebliğindeki kimi başlıklara ilavede bulunurken bazılarını yeni alt başlıklar eklemiş ve konuyu detaylandırmıştır.

³² Bu makale çalışmasında Özdemir, önce lafzen ve mânen rivayet, ortaya çıkışı ve tarihi süreci hakkında bilgi vermiş, sonra mânen rivayetin mahiyeti ve uygulamasından bahsetmiş, ardından lafzen ve mânen rivayetlerin oranı ile ilgili görüşleri serdetmiş, sahâbenin lafızlara dikkat ederek rivayet etmedeki hassasiyeti ve bunun diğer nesillere örnek oluşuna dikkat çekmiştir.

³³ Yazarlar önce mâna ile rivayetten neyin kastedildiğini açıklayarak genel olarak mâna ile rivayete güvenebileceğini belirtmiş ardından da kimi rivayetlerde râvi tasarruflarının hadisin mânasında değişikliğe sebep olduğu ve bilgi kargaşasına yol açtığını, zikrettikleri üç misal üzerinden izah etmeye çalışmışlardır.

³⁴ Yayın tarihini tespit edemediğimiz bu makalesinde Nuâs, âlimlerin mâna ile rivayetin caiz olması için gerekli gördükleri 'hadislerin lafızlarını ve onların anlamlarını biliyor olma' şartının içeriği, âlimlerin bu şartı koşmalarındaki amaç ve râvilerin zabtıyla alakasını izah etmiş, ardından şartın ihlal edildiği rivayetlere karşı ulemânın tutumuna geçerek konuyla ilgili iki örnek sunmuş ve problemin oluştuğu yegâne -ki bu hangisinin nebevî lafız olduğu bilinmeyen değişik lafızların bulunması halidir- durumda âlimlerin mâna ile rivayeti kabul etmelerinin arka planını açıklamaya çalışmıştır.

İlim adamlarının mâna ile rivayet konusuna yaklaşımlarına, geleneksel yaklaşımı temsil eden bir örnek olarak seçmemizde etkili olmuştur.

Muhammed Avvâme'nin konuya yaklaşımını tespit etmek için eserleri yanında kendisiyle bizzat gerçekleştirdiğimiz kişisel görüşmeden istifade edilmiştir. Eserleri incelendiğinde mâna ile rivayet meselesini iki eserinde ele aldığı görülmüştür. Bunlardan ilki Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedribü'r-râvî* isimli eserinin tahkikine düştüğü notlar,³⁵ diğeri de bunu esas alarak genişlettiği ve *Rivâyetü'l-hadîsi's-şerîf bi'l-ma'nâ beyne'l-hükmi'n-naẓarî ve'l-vâkı'i'l-ilmî* isimli ayrıca yayınladığı elli sayfalık müstakil risalesidir.³⁶ Yazarın çoğunluğu tahkik olmak üzere çok sayıda çalışması bulunduğundan, emin olmak için bir de tarafımızdan kendisine sorulmuş ve konuyu bu iki çalışmada işlediği, bizzat kendisinden teyit edilmiştir.³⁷

Muhammed Avvâme'nin mâna ile rivayet konusuna yaklaşımını onun bu konudaki görüşleri ve yaptığı diğer katkılar başlıkları altında ele almak mümkündür:

2.1. Avvâme'nin Mâna İle Rivayete Dair Görüşleri

Onun bu konudaki görüşlerinden öne çıkanları, maddeler halinde şöylece açıklanabilir:

2.1.1. Mâna İle Rivayetin Önemi

Muhammed Avvâme'ye göre ulûmü'l-hadisın önemli meselelerinden biri hadislerin mâna ile rivayeti ve onunla bağlantılı olarak hassasiyet arzeden râvinin nebevî lafız ve semâvî vahiy ile sabit olan dini bir hükmü, anlayabildiği kadarıyla, kendi ifadeleriyle aktarması demek olan râvî tasarruflarıdır. Konunun hassasiyetinin sebebi ise, ulûmü'l-hadis ve hemen her mezhebe ait usûlü'l-fıkıh kitaplarında mânayla rivayetin caiz olduğu görüşünün cumhura nisbet edilmiş olmasıdır. Fırsat kollayan birileri, kendi görüş ve arzusuna göre dilediğini söyleyebilmek için cumhurun bu görüşünü kullanabilir.³⁸

2.1.2. Mâna İle Rivayetin Sınırları

Meselenin biri rivayete konu olacak malzemeye, diğeri onu aktaran râviyle ilgili olmak üzere iki sınırının bulunduğunu belirten Avvâme'ye göre, öncelikle mâna ile rivayet sadece kavli merfû hadisler için söz konusudur. Bu sebeple fiilî, takrîrî hadis-ler ile şemâil vb. rivayetler kavli olmadıkları için kapsam dışında kalmaktadır. Kapsam dışı kalan bu kısım, nebevî sünnetin büyük bir bölümüne tekabül etmektedir.³⁹ İkinci sınır ise râvî ile ilgili olup az sonra ele alınacağı üzere mâna ile rivayet, Arap dili ve fıkıh açısından belli bir ilmî yeterliliğe sahip râviler tarafından yapılmış olmalıdır.⁴⁰

³⁵ Bk. Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Muhammed Avvame (Medine: Darü'l-Yüsr; Cidde: Darü'l-Minhac, 2016/1437), 4: 421-448.

³⁶ Avvâme *Tedribü'r-râvî*'ye düştüğü notlarda geniş bilgi için okuyucuyu bu risalesine yönlendirmektedir. Mesela bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 4: 421 dn., 445 dn., 448 dn.

³⁷ Bk. Avvâme, "Hadislerin Mâna İle Rivayeti Meselesine Dair Görüşleri" konulu kişisel görüşme, İstanbul: 17 Nisan 2018.

³⁸ Bk. Avvâme, *Rivâyetü'l-hadîsi's-şerîf bi'l-ma'nâ beyne'l-hükmi'n-naẓarî ve'l-vâkı'i'l-amelî* (Medine: Darü'l-Yüsr; Cidde: Darü'l-Minhac, 2017/1438), 5.

³⁹ Bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 4: 445 dn.; Avvâme, *Rivâyetü'l-hadîsi's-şerîf bi'l-ma'nâ*, 6.

⁴⁰ Bk. Avvâme, *Rivâyetü'l-hadîsi's-şerîf bi'l-ma'nâ*, 7.

2.1.3. *Selef Âlimlerinin Mâna İle Rivayete Yaklaşımlarının Tahlihi*

Başta sahâbîler olmak üzere selef âlimlerinin hadislerin tahammül ve edasında ne denli hassas davrandıklarına dikkat çeken Muhammed Avvâme, “Selef âlimlerinden kimlerin mâna ile rivayette bulunduğu, kimlerin de bundan kaçındığı” sorusuna Süyûtî’nin *Tedribü’r-râvî*’si ile Hatîb el-Bâğdâdî’nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye*’sinde geçen isimler üzerinden bir cevap bulmaya çalışmış ve her iki tarafın da birbirine hemen hemen denk olduğu kanaatine varmıştır.⁴¹

Diğer taraftan mânen rivayeti câiz görmeyen âlimlerin fotoğrafını net bir şekilde ortaya koymak için Hatîb el-Bâğdâdî’nin *el-Kifâye*’de konuyla ilgili olarak açtığı başlıkları ve o görüşte olan âlimlerin isimlerini özellikle aktarmıştır. Yazarın konuyu uzatma pahasına özellikle yer verdiği başlıklar şunlardır:

Lafız ile rivayeti vâcib görenler, kelimeyi başka bir kelimeyle değiştirmeyi câiz görmeyenler, kelimeyi öne almayı câiz görmeyenler, anlamı değiştirmese de harf eklemeyi veya çıkarmayı câiz görmeyenler, sûretleri aynı olsa da harfi başka bir harfle değiştirmeyi câiz görmeyenler, harfin önüne başka bir harfi geçirmeyi câiz görmeyenler, anlamları aynı da olsa şeddeli harfi şeddesiz kılmayı veya aksini yapmayı doğru bulmayanlar, anlamları aynı da olsa harfin harekesini değiştirmeyi doğru bulmayanlar, fasih dile aykırı olsa da muhaddisin hadisin lafzına bağlı kalması, hadisteki dilbilgisi yanlışını (lahn) düzeltmeyi doğru bulmayanlar, mâna ile rivayeti merfû hadis dışındaki rivayetlerde câiz görenler, hadiste ilaveyi değil, eksiltmeyi câiz görenler ve son olarak da hadiste ihtisarı câiz görmeyenler.⁴²

Muhammed Avvâme önceden, selef âlimlerinin çoğunluğuna nisbet edildiği için mâna ile rivayetin câiz olduğu hükmünün kalıcı ve sürekli olduğunu sandığını fakat bu tabloyu gördükten sonra terazinin iki kefesinin hemen hemen eşit olduğunu ikna olduğunu belirtmiştir.”⁴³

2.1.4. *Mâna İle Rivayetin Hükümü*

Muhammed Avvâme, Süyûtî’nin mâna ile rivayetin hükmüne dair on görüş zikrettiğini belirttiikten sonra bunların çoğunun kişisel kanaatler olduğunu ve bunların içerisinde en önemlilerinin cumhura nisbet edilen şartlı cevaz görüşü ile mânen rivayeti câiz bulmayan görüş olduğunu ifade etmektedir.

İbnü’s-Salâh eş-Şehrezûrî’nin (ö. 643/1245) konuyla ilgili:

[Lafızla değil de mânayla rivayet etmek isteyen] râvinin hadislerin lafızlarını ve bunlarla nelerin kastedildiğini bilen, anlamlarını bozan şeylerden haberdar ve aralarındaki farklılıkların anlama nasıl yansıdığının bilincinde biri olması (gerekir)... (bu şartları haiz olmayanın) mâna ile hadis rivayet etmesi ittifakla câiz değildir!

(Râvinin yukarıda sözü geçen düzeyde olması durumunda) selef uleması, hadis, fıkıh ve usûl âlimleri onun mâna ile hadis rivayetinin cevazında ihtilaf etmiş, çoğunluğu

⁴¹ Bk. Avvâme, *Rivâyetü’l-hadîsi’s-şerîf bi’l-ma’nâ*, 16-17.

⁴² Bk. Avvâme, *Rivâyetü’l-hadîsi’s-şerîf bi’l-ma’nâ*, 13-16.

⁴³ Avvâme, *Rivâyetü’l-hadîsi’s-şerîf bi’l-ma’nâ*, 16.

câiz görürken bazı muhaddisler ile Şâfiî ve diğer mezheplerden bir grup fıkıh ve usûl âlimleri câiz görmemiştir. Kimi âlimler de bunu Allah Rasûlu'nün hadislerinde yasaklarken, onun dışındaki rivayetler için câiz olduğunu söylemişlerdir.⁴⁴

ifadelerine yer veren Avvâme, bunun mâna ile rivayetin câiz olup olmadığı konusundaki ihtilafın sözü edilen ilmî yeterliliğe sahip olan kimse hakkında olduğuna yoksa “mâna ile rivayet mutlak olarak câizdir veya bu evsafa sahip olanların mâna ile rivayette bulunmaları ittifaqla câizdir”, demek olmadığına dikkat çekmiştir. Ona göre bu da şunu göstermektedir ki, aslolan, mâna ile rivayetin câiz olmamasıdır. Şu halde mesele bu zemine oturtulmalı ve şöyle denmelidir: “Râvinin hadisi lafza bağlı kalmaksızın mâna ile rivayet etmesi haramdır, yapılması câiz değildir. Fakat bunun uygulanmasında bilinen zorluklar sebebiyle biz şu şu evsafi haiz olan râvilerin mâna ile rivayetini câiz gördük”. Avvâme'ye göre bu cevaz ‘hilâf-ı evlâ’ olup kerâhatten hâlî değildir.⁴⁵

2.1.5. Taabbüdî ve Me'sûr Zikir Rivayetlerinde Görülen İhtilâfa Getirdiği Yorum

Muhammed Avvâme'ye göre teşehhüd ve sallî bârik duaları gibi taabbüdî bazı rivayetlerde görülen ihtilaf, Hz. Peygamber'den nakleden sahâbî râvilerin farklı olmasından kaynaklandığına yorulur. Zira bu konuda vakianın taaddüdü çokça rastlanan bir durumdur. Tâbiî veya daha sonraki bir râvi, câiz olduğu gerekçesiyle bu gibi hadisleri mâna ile rivayet edemez.⁴⁶

Me'sûr zikirlerin mâna ile rivayet edilmediği görüşünün vakıaya uymadığını söyleyen Avvâme, buna dair çokça örnek bulunabileceğini, “نَصَرَ اللَّهُ امْرَأَةً” hadisinin sadece *Sabîhayn*'deki rivayetlerine bakılmasının bile bunun için yeterli olacağını belirtmiştir.⁴⁷

2.1.6. Mâna İle Rivayette Kontrol Mekanizması

İnsanın aklına: “Kişi ne kadar uyanık ve zeki olursa olsun, ayrıca mâna ile rivayet edilen hadislerin sayısı ne kadar az olursa olsun, insan zihni aldanır, dil sürçer; dolayısıyla da hata kaçınılmaz olur” şeklinde bir şüphenin düşebileceğini söyleyen⁴⁸ Muhammed Avvâme, mâna ile rivayette hata ihtimalinin bulunduğu şüphe olmadığı fakat sistemin içinde var olan kontrol mekanizması ve güvenlik tedbirlerinin bunu engelleyeceğini belirtmektedir. Ona göre söz konusu bu kontrol ve koruma unsurları şunlardır:

1. Sahâbe ve tâbiîn râvilerinin Allah'ın dinini onun peygamberinin dilinden aktarıırken Rablerine karşı olan takva ve sorumluluk bilinci. Onların bu halleri, herhangi bir tereddüt anında hadisi Hz. Peygamber'e nisbet etmelerine engel oluyordu. Nitekim hadis kaynaklarında buna dair örnekler bulmak mümkündür.

⁴⁴ İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ulûmü'l-hadis*, thk. Nûreddin İtr (Dımaşk: Dâru'l-Fikr, 1986/1406), 213-214.

⁴⁵ Avvâme, *Rivâyetü'l-hadîsi's-şerîf bi'l-ma'nâ*, 7.

⁴⁶ Bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 4: 444 dn.

⁴⁷ Bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 4: 426 dn.

⁴⁸ Bk. Avvâme, *Rivâyetü'l-hadîsi's-şerîf bi'l-ma'nâ*, 25.

2. Hadis rivayet ederken gösterdikleri aşırı titizlik. Buna dair haberler söz konusu tavrın ferdi bazı davranışlar olmaktan çok, bir metot olduğu ve süreklilik arzettiğini göstermektedir.

3. Öğrendikleri hadisleri kendi aralarında müzakere ederek bu bilgilerini canlı tutmaları.

4. Son olarak da bu aşamalara takılmadan geçen az sayıdaki hatalı hadisin, benzer başka rivayetlerle mukayeseye tabi tutulup ayıklanması. Bu görevi, muhaddisler ile ve geniş çaplı tahriç çalışmalarında, fukaha da tercih ve ichtihadlarında üstlenmişlerdir.⁴⁹ Muhammed Avvâme bunu, Allah'ın izniyle kendisinden yanlısın geçemeyeceği “muhkem sur” olarak tavsif etmektedir.⁵⁰

Avvâme konuyu şöyle bağlamaktadır:

“Sözün özü şudur ki, ‘O kendiliğinden konuşmaz. Onun konuşması ancak, bildirilen bir vahiydir’ (en-Necm 53/3-4.) âyetinin gereği olarak Allah Teâlâ'nın, her aşamada ve her çağda, nebevî sünneti her türlü halelden koruduğu inancını hâkim kılmak esastır. Allah (c.c.), Peygamber'inin konuşmasını kendisinin bildirdiği bir vahiy şeklinde tavsif ettiğine göre şüphesiz ki O, bu vahyi kasten veya hata ile, yanılarak yahut unutarak dışarıdan gelebilecek her türlü sızmaya karşı koruyacak ve bu görevi ifa için muhafız ve bekçiler halk edecektir. İşte inkârı mümkün olmayan bir vakıa olarak mâna ile rivayet konusu, bu kapsamda değerlendirilmelidir.”⁵¹

2.1.7. Hadislerin Çoğunun Mâna İle mi Yoksa Lafızla mı Nakledildiği

Bilindiği üzere hadislerin çoğunun mâna ile mi yoksa lafızla mı nakledildiği âlimler arasında tartışılan bir meseledir.⁵² Konumuz açısından önem arzeden ve yazarın eserlerinde rastlayamadığımız bu mesele hakkındaki görüşünü öğrenmek için kendisine soru yönelttiğimizde “Burada önemli olan, mâna ile rivayetin hadisler için herhangi bir güven problemi oluşturmadığıdır” karşılığını vermiştir. Mâna-lafız oranına dair ısrarlı sorularımıza net bir cevap vermemeyi tercih ederek buna ayaküstü cevap vermenin doğru olmayacağını, geniş araştırmalar yapılması gerektiğini söylemiştir.⁵³

2.2. Mâna ile Rivayet Konusuna Yaptığı Diğer Katkıları

Muhammed Avvâme bu görüşleri dışında mâna ile rivayet konusuna başka katkıları da olmuştur. Bunlardan dikkat çeken bazıları şöyledir:

Mâna ile rivayet konusunda çokça kullanılan bazı rivayetlerin tahricini yapmış ve delil olarak kullanılmaya elverişli olup olmadıklarını ortaya koymuştur. Mesela Hz. Peygamber'e nisbet edilen “haramı helal, helali de haram yapmadığınız, bir de mânada isabet ettiğiniz zaman bunda bir sakınca yoktur” rivayetinin geçtiği kaynakları zikretmiş⁵⁴ ve bunlardaki

⁴⁹ Bk. Avvâme, *Rivâyetü'l-hadîsi's-şerîf bi'l-ma'nâ*, 25-31.

⁵⁰ Bk. Avvâme, *Rivâyetü'l-hadîsi's-şerîf bi'l-ma'nâ*, 31.

⁵¹ Avvâme, *Rivâyetü'l-hadîsi's-şerîf bi'l-ma'nâ*, 40-41.

⁵² Bk. Atan, *Mâna ile Hadîs Rivâyeti*, 110-111.

⁵³ Bk. Avvâme, “*Hadislerin Mâna İle Rivâyeti Meselesine Dair Görüşleri*” konulu kişisel görüşme.

⁵⁴ Bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 4: 428 dn.

bütün tarihlerde yer alan Velîd b. Seleme et-Taberî el-Urdunnî'nin⁵⁵ (ö.?) yalancılıkla itham edilmiş bir râvi olduğunu ifade etmek suretiyle hadisin metruk olduğunu ortaya koymuştur.

56

Konuyla ilgili olarak kimi eserlerde yer alan bazı yanlış bilgilerin tashihini yapmıştır. Mesela Ebû Hanîfe'nin (ö. 150/767) mâna ile rivayete cevaz verdiğine dair yaygın kanaatin doğru olmadığını Hanefî kaynaklarına dayanarak tespit etmiştir.⁵⁷ Yine Ebû Bekr er-Râzî el-Cessâs'ın (ö. 370/981) mâna ile rivayete cevaz vermediğine dair naklin yanlışlığını tespit etmiş ve onun bunu caiz gördüğünü ortaya koymuştur.⁵⁸

Bazı âlimlere ait olduğu düşünülen görüş ve sözlerin takibini yaparak ilk sahiplerini bulmuş ve onlara nispet etmiştir. Mesela mâna ile rivayette bulunacak râvide aranması gereken şartlarla ilgili olarak İbnü's-Salâh'ın *Ulûmu'l-hadîs* isimli eserinde zikrettiği şartların aslında İmam Şâfi'ye ait olduğunu tespit etmiştir.⁵⁹

Meseleyi tahkike yönelik teknik açıklamalarda bulunmuştur. Mesela Süyûtî'nin "câiz değildir" ifadesini Gazzâlî'den (ö. 505/1111) yararlanarak "haramdır" diye açıklamıştır. Buna gerekçe olarak da durumu ifade etmede 'haram' ifadesinin Müslümanın gönlünde daha büyük bir karşılığı olduğunu göstermiştir.⁶⁰

Konuyla ilgili serdedilen görüş ve yaklaşımlara çok sayıda itirazda bulunmak suretiyle konunun daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır. Mesela Berâ b. Âzib'in uykuya yatma duasındaki "وَنَبِيِّكَ" ifadesini "وَرَسُولِكَ" ile değiştirerek okumasını Hz. Peygamber'in kabul etmeyip düzeltmesini, lafız ile rivayetin gerekliliğine delil olarak kullanmak isteyenlere itiraz ederek bunun o konuda delil olamayacağını zira bu şekildeki bir değişikliğin anlam kaybına⁶¹ sebebiyet verdiği için mâna ile rivayetin sınırları dışına çıktığını ifade etmiştir.⁶²

3. Değerlendirme

Mâna ile rivayet meselesine dair son dönem ilim adamlarının konuyla ilgili çalışmalarını, özel olarak da Muhammed Avvâme'nin yaklaşımını değerlendirmek gerekirse öncelikle son otuz beş yılda yirmi sekiz ilim adamının bu konuda eser verecek derecede ilgilendiği

⁵⁵ Ürdün kadılığı da yapmış olan bu râvi hakkında hadis âlimlerinin tenkitlerini toplu halde görmek için bk. İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânu'l-Mîzân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde/nşr. Selmân Ebû Gudde (Dâru'l-Beşâir'l-İslâmiyye, 1423/2002), 8: 383-384.

⁵⁶ Bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 4: 428-429 dn. Diğer misaller için bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 4: 429, 429-430, 4231-4233.

⁵⁷ Bk. Avvâme, *Rivâyetü'l-hadîsi's-şerîf bi'l-ma'nâ*, 8-12; Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 4: 427.

⁵⁸ Bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 4: 423 dn.

⁵⁹ Bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 4: 422 dn.

⁶⁰ Bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 4: 421 dn.

⁶¹ Avvâme baradaki anlam kaybını Hz. Peygamber'in "وَنَبِيِّكَ الَّذِي أَرْسَلْتَهُ" ifadesindeki "نَبِيِّ" kelimesinin "رَسُول" ile değiştirilmesi durumunda zaten onunla aynı kökten olan "أَرْسَلْتَهُ" kelimesini ihtiva eden bu cümlenin anlam kaybına uğrayacağını oysa aslında var olan ve farklı kökten geldiği için ilave anlam içeren "نَبِيِّ" kelimesinin cümleyi zenginleştirip yeni bir anlam kattığıyla izah etmiştir (Bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 4: 425 dn.). Resûl ile nebî kelimelerinin anlam ilişkisi hakkında bk. Yusuf Şevki Yavuz, "Peygamber", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007) 34: 257-258.

⁶² Bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 4: 425-426 dn. Diğer itiraz misalleri için bk. Süyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 4: 422 dn., 426 dn., 427 dn., 431 dn., 442 dn.

görülmektedir. Toplam otuz bir adet çalışmadan yirmi ikisi makale, beşi tez, ikisinin tebliğ, yine ikisi kitap olarak kaleme alınmış, tebliğlerin her ikisi de sonradan makaleye dönüştürülmüştür.

Son dönem ilim adamlarının çalışmalarının ne zaman ve nerede yayımlandığına bakıldığında ise son 35 yıla (1984-2019) tekabül eden bu çalışmalarının dört tanesinin ilk on yılda, dokuz tanesinin ikinci on yılda, on tanesinin üçüncü on yılda, yedi tanesinin de son beş yılda yayımlandığı görülmektedir. Buradan hareketle, akademik çevrelerin konuya ilgisinde son beş yılda öncekilere nispetle bir artış olduğu söylenebilir. Ülkelere bakıldığında ise açık ara önde olan Türkiye'yi (10) sırasıyla Mısır (5), Ürdün (3), Cezayir (3), Katar (2), Suudi Arabistan (2), Kuveyt (1), Libya (1), Lübnan (1), Malezya (1), Sudan (1), Suriye (1) izlemektedir. Bu dağılımı, hadisin aynı zamanda güncel problemlerinden biri olan mâna ile rivayet konusunun ya doğrudan oryantalistler ya da bunlardan etkilenen modernistler üzerinden çağdaş tartışmalardan haberdar olan bölgelerde daha fazla ele alındığı, diğerlerinde ise bu derece ilgi görmediği şeklinde yorumlamak mümkündür.⁶³

Muhteva açısından bakıldığında ise bu eserlerin genelini geleneksel yaklaşımı benimseyen ve onu tavsif eder mahiyette olduğu, bizzat temel hadis kaynakları üzerinden yapılan çalışmaların ise azlığı müşahade edilmektedir. Ayrıca mâna ile rivayeti caiz gören ve görmeyen âlimlerin görüşleri ve delilleri, mâna ile rivayetin caiz olmasının şartları, tercih edilen görüş vb. bazı konuların pek çok yazar tarafından ele alınmış olması dolayısıyla bu çalışmalarda önemli derecede tekrarlar bulunmaktadır.

Araştırmanın Muhammed Avvâme ile ilgili kısmına gelince öncelikle onun konuyla ilgili dikkatlerden kaçan bazı önemli noktaları öne çıkararak görünür kıldığı görülmektedir. Bu kapsamda onun, sonraki dönemlerde cevaz görüşünün ağırlık kazanmasına rağmen selef döneminde mâna ile rivayeti câiz gören ile görmeyen âlim sayısının hemen hemen birbirine denk olduğuna vurgu yapması ayrı bir önem arz etmektedir. Zira o bu vurgusuyla ilk dönemde kimi itirazlara rağmen selef âlimlerinin çoğunun mâna ile rivayeti caiz gördükleri gibi bir kanaatin aslında doğru olmadığı ve özellikle ilk üç nesilde mâna ile rivayete karşı çıkan önemli sayıda âlimin bulunduğu gerçeğinin altını çizmiştir. Bu da mâna ile rivayet açısından kritik önemi haiz olan bu dönemde, hemen yarısını otokontrol vazifesi görüp hadis rivayetinin gelişigüzel bir şekilde gerçekleşmesine izin vermeyecek dirençli bir grubun oluşturduğu dinamik bir ilmî ortamın bulunduğunu göstermektedir ki, hadislerin sonraki nesillere güvenli bir şekilde aktarılmasında bu sosyolojik realitenin önemi izahtan varestedir.

Yine Muhammed Avvâme'nin bazı rivayetlerin tahrîcini yapmak, delil olarak kullanılmaya elverişli olup olmadıklarını ortaya koymak, kimi eserlerde yer alan bazı yanlış bilgileri düzeltmek, bazı âlimlere ait olduğu düşünülen görüş ve sözlerin takibini yaparak

⁶³ Mısır ve Hint alt kıtasında mâna ile rivayetin modern tartışmalarda tenkit konusu edilmesi hakkında bk. Daniel W. Brown, *İslam Düşüncesinde Sünneti Yeniden Düşünmek*, trc. Sabri Kızılkaya - Salih Özer (Ankara: Ankara Okulu, 2002), 126-129. Türkiye'deki hadis tartışmalarının bu bölgelerdeki görüşlerden etkilenmesi hakkında ise bk. Fatma Kızıl, "Türkiye'de Hadis Çalışmaları ve Oryantalizm", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 11/21 (2013): 318.

gerçek sahiplerini bulup onlara nispet etmek ve konuyla ilgili serdedilen görüş ile yaklaşımlara çok sayıda itiraz yöneltmek suretiyle konunun daha iyi anlaşılmasına katkıda bulunduğu görülmektedir. Avvâme, tabiri câizse yaptığı bu ince işçilikle konuyla ilgili birçok hususu tahkik etme imkânı bulmuştur. Bunu kendisinin muhakkik kimliğinin bir tezahürü olarak görmek mümkündür.

Onun yaklaşımında belki de en çok dikkat çeken husus, mâna ile rivayetten kaynaklanabilecek hatalar için aslında sistem içerisinde çok yönlü bir kontrol mekanizmasının bulunduğu dair tespiti ve buradan hareketle yaptığı okumadır. O, özellikle hadis âlimlerinin ille ve geniş çaplı tahrîc çalışmaları yanında fıkıh âlimlerinin tercih ve ictihadlarını da kontrol mekanizmasının içerisinde mütalaa etmek suretiyle, gayet kapsamlı ve kademeli bir sistem okuması yapmıştır.

Diğer taraftan onun mâna ile rivayet meselesinin kimi önemli alt başlıklarını ele almadığı görülmektedir. Bunu kendisinin konunun tamamına çalışmayı hedeflemediğiyle açıklamak mümkündür. Zira o sadece önce *Tedribü'r-râvî* tahkiki dolayısıyla kimi ta'likâta bulunmuş ardından bunu biraz daha geliştirip müstakil bir risâle olarak yayınlamıştır.

Dikkat çeken hususlardan biri de Avvâme'nin oryantalizm kaynaklı tartışmalara pek girmemiş olmasıdır. Eksiklik olarak görülebilecek olan bu yönünde, kendisinin yabancı dil bilmemesi yanında oryantalist söyleme yeterince vakıf bulunmamasının etkili olduğu söylenebilir. Zira o, ilim hayatının büyük bir bölümünü bu tür tartışmaların pek gündem oluşturmadığı Suudi Arabistan'da geçirmiştir. Ancak kanaatimizce bunun asıl sebebi, onun da hocası Ebu Gudde gibi, oryantalistlerin kötü niyetle oluşturduğunu düşündüğü problemleri, bu alanda uzmanlaşmış araştırmacılara bırakarak hadis ilminin kendi temel meseleleriyle ilgilenmeyi bilinçli bir şekilde tercih etmiş olmasıdır.⁶⁴

Sonuç

Son dönem ilim adamlarının mâna ile rivayet konusuna yaklaşım örneklerinden biri olarak Muhammed Avvâme'yi inceleyen bu çalışmamızda ulaşılan sonuçları kaydetmek gerekirse öncelikle daha ilk dönemlerden itibaren gündem olan hadislerin mâna ile rivayeti meselesinin günümüz akademik çevrelerinde de ilgi odağı olmaya devam ettiği görülmektedir. Son otuz beş yıla tekabül eden çalışmaların bir kısmı orijinal çalışmalar iken, çoğunun tasvîri nitelikte olduğu ve tekrarlar içerdiği müşahade edilmiştir. Mâna ile rivayet gibi kritik ve istismara elverişli bir konunun bizzat hadis metinleri üzerinden yapılacak alandan çalışmalara ihtiyaç duyduğu açıktır.

Muhammed Avvâme'nin mâna ile rivayet meselesinde geleneksel yaklaşımı benimsediğini görülmektedir. Bununla birlikte o, geçmiş âlimlerin görüşlerini tekrar etmek yerine, onlara yakından bakıp okumalar yapmaya, yorumlamaya ve gördüğü eksikleri

⁶⁴ Abdülfettâh Ebu Gudde hakkında benzer bir değerlendirme için bk. Muhammed Beyler, *XX. Asır Halep Mübaddisleri ve Abdülfettâh Ebu Gudde'nin Hadisçiliği* (Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008), 291.

tamamlayıp yanlışları tashih etmeye çalışmıştır. Aslında mâna ile rivayet meselesini bütün boyutlarıyla ele almış olmasa da, konuya dair görüşleri ile yaptığı katkılar dikkate alındığında onun meseleye yaklaşımını kısaca ‘geleneksel çizgide dinamik bir yaklaşım’ olarak tavsif etmek mümkündür.

Kaynakça

ABDULLAH, Yüsrî Sa'd. "er-Rivâye bi'l-ma'nâ: eseruhâ ve tatbîkâtuhâ inde'l-muhaddisîn". *Mecelletü Ma'bedi bubûs ve dirâsâti'l-âlemi'l-İslâmî* 9 (2012): 193-226.

ABDÜLMENÂS, Süyûtî. "er-Rivâye bi'l-manâ: Devâihâ ve zavâhiruhâ fî mütûni's-sünneti'n-nebeviyye". *el-Hadîs* 4/7 (Şaban 1435/Haziran 2014): 45-70.

ATÂ, Vâil Kemâl Hâmid. *İbtîlâfu'd-delâle fî rivâyeti'l-hadîs bi'l-ma'nâ –dirâse lügaviyye-*. Yüksek Lisans Tezi, İskenderiye Üniversitesi, 2012.

ATAN, Abdullah Hikmet. *Mâna ile Hadîs Rivâyeti*. Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, 1999.

ATIYYE, Muhyiddîn. *Verrâkiyye ani's-sünneti'n-nebeviyye ve ulûmi'l-hadîs min 1997-2007*. Kahire: el-Ma'hedü'l-âli li'l-fikri'l-İslâmî, 1429/2008.

AVVÂME, Muhammed. "Hadislerin Mâna İle Rivâyeti Meselesine Dair Görüşleri" konulu kişisel görüşme. İstanbul: 17 Nisan 2018.

-----, *Rivâyetü'l-hadîsi's-şerîf bi'l-ma'nâ beyne'l-hükmi'n-nazarî ve'l-vâkı'i'l-amelî* (yazarın *Hutuvât menbeciyye fî isbâti adâletis-sabâbe*'si ile birlikte). Medine: Darü'l-Yüsr; Cidde: Darü'l-Minhâc, 2017/1438.

AYDINLI, Abdullah. "Rivâyet bi'l-ma'nâ". *Hadîs İstılabları Sözlüğü*. 261. İstanbul: Hadisevi, 2006.

BAŞARAN, Selman. "Hadislerde Lafız ve Mana Olarak Rivâyeti Meselesi". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1991): 51-64.

-----, Selman. "Hadislerin Mana Rivâyetinin Sonuçları". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3/3 (1991): 65-76.

BEYLER, Muhammet. XX. *Asır Halep Muhaddisleri ve Abdülfettâh Ebbû Gıddede'nin Hadîsçiliği*. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, 2008.

BEYRÂM, Abdülmecîd. *er-Rivâye bi'l-ma'nâ fî'l-hadîsi'n-nebevî ve eseruhâ fî'l-fikhi'l-İslâmî*. Medine: Mektebetü'l-Ulûm ve'l-hikem; Dımaşk: Dâru'l-ulûm ve'l-hikem, 1424/2004.

BROWN, Daniel W.. *İslam Düşüncesinde Sünneti Yeniden Düşünmek*. Trc. Sabri Kızılkaya - Salih Özer. Ankara: Ankara Okulu, 2002.

CÂSİM, Abdülazîz Ahmed. "Hükümü rivâyeti'l-hadîsi'n-nebevî bi'l-ma'nâ". *Mecelletü Merkezî bubûsi's-sünne ve's-sîre* 10 (1422/2001): 531-569.

DAYHAN, Ahmet Tahir. "İlk Dönem Hadîs Tarihinde "Mânâ ile Rivâyet" Meselesi". *İslâmî Araştırmalar* 13/1 (2000): 93-100.

DUHRÎ, Abdülazîm Halîl Abdurrahman. "Eseru rivâyeti'l-hadîs bi'l-ma'nâ fî takrîri'l-ahkâmî's-şer'îyye: 'keyfiyyetü salâti'l-mesbûk unmuzeccen'. *Mecelletü'l-Hicâzi'l-âlemiyyeti'l-muhakkeme li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye ve'l-Arabîyye* 9 (1436/2014): 1-36.

EBÛ SUAYLİK, Süleyman. "İtticâhâtü'l-bâhisîn fî'l-hadîsi's-şerîf fî'l-ebhâsi'l-menşûra fî Mecellet-i Dirâsât (eş-Şerîa ve'l-kânûn)". *İslâmî İlimler Dergisi* 13/2 (Güz 2018): 383-404.

GÜL, Mutlu. "Hadislerin Ma'nen Rivâyeti Bağlamında Çocuk ve İlk Gençlik Edebiyatında Siyerin Kurgusal Anlatımı". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 25/2 (2016): 59-80.

-----, Mutlu. “Hadislerin Ma’nen Rivayeti Bağlamında Siyerin Kurgusal Anlatımı”. *Türkiye’de Tüm Yönleri ile Siyer Çalışmaları Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. 2/241-253. İstanbul: Meridyen Destek Derneği, 2016.

HANBERCÎ, Muhammed Abdülkerîm – Cevâbire, Bâsim. “Da’va’t-ta’lik fi *Sabîhi’l-Bubârî* bi-dâ’îl-ihtisâr ve’r-rivâye bi’l-ma’nâ –dirâse nakdiyye tahlîliyye-”. *Mecelletü Dîrâsât* 38/2 (2011): 606-620.

HARRÂK, Hüdâ – Kureşî, Midhat. “Tasarrufu’r-ruvât fi’r-rivâyâtî’t-tefsîriyye ve eseruhû ale’t-tefsîr (er-rivâye bi’l-ma’nâ un-mûzecen)”. *Mecelletü’l-Mi’yâr* 23/45 (2019): 340-370.

İBN HACER, Ebü’l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Askalânî. *Lisânü’l-Mîzân*. Thk. Abdülfettâh Ebû Gudde/nşr. Selmân Ebû Gudde. 10 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 1423/2002.

İBNÜ’S-SALÂH, eş-Şehrezûrî. *Ulümü’l-hadîs*. Thk. Nûreddin Itr. Dımaşk: Dâru’l-Fikr, 1986/1406.

İBRÂHİM, Hamdî Abdülazîm Ferhât. “Rivâyetü’l-hadîs bi’l-ma’nâ inde’l-muhaddisîn –dirâse te’sîliyye-”. *Mecelletü’d-Dirâsâti’l-Arabiyye* 3/26 (2012): 1437-1493.

KIZIL, Fatma. “Türkiye’de Hadis Çalışmaları ve Oryantalizm”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 11/21 (2013): 303-331.

KUDÂT, Emîn Muhammed. “Hükmü rivâyeti’l-hadîs bi’l-ma’nâ”. *Dirâsât* 11/3 (1984): 9-24.

MA’BÛT, Ahmed. “Eseru rivâyeti’l-hadîsi’n-nebevî bi’l-ma’nâ fi isbâtü’l-luga ve kavâidihâ”. *Mecelletü’s-Sırât* 13/23 (1432/2011): 141-168.

Magris. “es-Sekâfiyye”. Erişim: 15 Şubat 2019. <https://www.maghress.com/attajdid/2187>.

MÂLİK, Mâlik b. Enes b. Mâlik b. Ebî Âmir el-Asbahî. *Muwatta’*. Nşr. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-turâsi’l-Arabî, 1406/1985.

Mektebetüna’l-Arabiyye. “Nakdü’l-metn bi-illeti’r-rivâye bi’l-ma’nâ”. Erişim: 15 Şubat 2019. <http://www.almaktabah.net/vb/showthread.php?t=48894>.

MÜSLİM, Ebü’l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Kuşeyrî. *Sabîhu Müslim*. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 Cilt. Kahire: Dâru’l-hadîs, 1412/1991.

NUÂS, Abdülbâsîd el-Hâdi. “Tehallüfü şarti’l-ilmî bi’l-elfâzi ve meânihâ ve eseruhû fi’l-ehâdisi’l-merviyeti bi’l-ma’nâ min haysü’l-kabûlü ve’r-red”. *Dirâsât Kânûniyye* 16: 179-207.

ÖZDEMİR, Veysel. “Hadislerin Rivâyetinin Mahiyeti: Lafzen ve Mânen Rivâyetlerin Oranı İle İlgili Değerlendirmeler”. *Turkish Studies – Comperative Religions Studies* 13/25 (2018): 359-372.

RUVEYTÎ, Hâlid b. Müsâid b. Muhammed. “Rivâyetü’l-hadîs ve’l-eser bi’l-ma’nâ –dirâse nazariyye tatbikiyye-”. *Mecelletü’l-Cem’iyyeti’l-fıkhiyyeti’s-Suûdiyye* 23 (1436/2015): 101-246.

SÜYÛTÎ, Ebü’l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî eş-Şâfî. *Tedribü’r-râvî fi şerhi Takrîbi’n-Nevevî* (Ahmed b. Ahmed el-Acemî’nin *Hâsiye’siyle* birlikte). Thk. Muhammed Avvame, Medine: Darü’l-Yüsr; Cidde: Darü’l-Minhac, 2016/1437.

ŞAYCÎ, Abdürrezzâk b. Halîfe – Nûh, es-Seyyid Muhammed es-Seyyid. “Menâhicü’l-muhaddisîn fi rivâyeti’l-hadîs bi’l-ma’nâ”. *Mecelletü’s-Şerî’a ve’d-dirâseti’l-İslâmiyye* 13/34 (1419/1998): 15-85.

-----, Abdürrezzâk b. Halîfe – Nûh, es-Seyyid Muhammed es-Seyyid. *Menâbicü’l-muhaddisîn*

fî rivâyeti'l-hadîs bi'l-ma'nâ. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1419/1998.

ŞİMÂLÎ, Yâsir. “el-İlelû'n-nâşie ani'r-rivâye bi'l-ma'nâ”. *Mecelletü Câmiati Dimaşke* 192 (2003): 423-453.

-----, Yâsir. “İlelû'r-rivâye bi'l-ma'nâ ve eseruhâ fî ba'zi ahâdîsi'l-i'tikâd –dirâse takbîkiyye-”. *Mecelletü Külliyyeti's-Şerî'a ve'd-dirâsâti'l-İslâmiyye* 28 (2010): 20-54.

TÜRÇAN, Zişan. “Bazı Hanefî Usulcülerin Mana ile Rivayet Meselesine Yaklaşımları”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 27 (2011/2): 109-126.

UTEYBÎ, Nâyif b. Kublân b. Rif b. Kuseyyân es-Süleyfî. “Akvâlü'l-ulemâ' fî hükmi rivâyeti'l-hadîs bi'l-ma'nâ”. *Mecelletü Bubûsi Külliyyeti'l-âdâb* 34 (1998): 3-31.

YATKIN, Nihat. *Hadislerin Mana İle Rivayeti ve Neticeleri*. Yüksek Lisans Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1992.

YAVUZ, Yusuf Şevki. “Peygamber”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 34. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 2007.

YILDIRIM, Enbiya. “Hadislerin Mana İle Rivayeti”. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1 (1996): 279-314.

YÜCEL, Ahmet. *Hadîs Usûlü*. İstanbul: M.Ü. İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2011.

ZERKEŞÎ, Bedreddin. *el-Babru'l-mubât fî usûli'l-fıkâh*. 4 Cilt. Thk. Muhammed Muhammed Tâmir, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1421/2000.